

Anadolu Medeniyetlerinde Asma (*Vitis vinifera* L.)

Grape (*Vitis vinifera* L.) in Anatolian Civilizations

Didem DELİORMAN ORHAN *

Fatma ERGUN **

Nilüfer ORHAN ***

Öz

Günümüzde yaygın olarak kültürü yapılan asma (*Vitis vinifera* L.), köklü bir geçmişe sahiptir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda bitkinin herba ve yaprak fosilleri ile çok iyi korunmuş durumda bulunan tohumları bulunmuştur. Asma, meyvelerinin taze veya kuru olarak tüketilmesi, şarap yapımında kullanılması nedeniyle M.Ö. 6000'den sonra kültüre alınmıştır. Çok eski zamanlardan bu yana bitkinin farklı kısımları halk tababetinde farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Hitit duvar resimleri ve hiyerogliflerinde asmadan bahsedilmektedir. Asma bereket ve bolluğun simgesidir. Ayrıca şarap da tedavi, günlük hayat ve kutsal törenlerde sıkça kullanılmıştır. Frigya Bölgesi kalıntılarında, Roma ve Yunan Medeniyetine ait sikkeler, heykeller, seramik eşyalar ve binalarda asma figürünün önemli yer tuttuğu görülmektedir. Şarap Tanrısı Dionysos, üzüm bağlarını koruyan Tanrı Zeus Ampelikos, Talih Tanrısı Tykhe gibi birçok tanrı üzüm ve asma figürleri ile beraber tasvir edilmiştir. Süryaniler, Selçuklular ve Osmanlılar ise asma figürlerinin bina ve seramik süslemelerinde yaygın olarak kullanılmışlardır.

Bu çalışma, ülkemizde çokça tüketilen ve kültürü yapılan asmanın Anadolu medeniyetlerindeki yerini incelemek amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Vitis vinifera*, Asma, Anadolu, Hititler, Frigler

Abstract

Vitis vinifera L. (Vitaceae) which is widely cultivated throughout the world has a very ancient origin as demonstrated by the archeological finds of fossilized leaves

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı

** Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı

*** Arş. Gör. Dr. Gazi Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı

and seeds. Since ancient times, grape is used as food and to prepare wine, also the different parts of the plant are used in folk medicine for their biological activities. In Anatolian Civilizations grape was one of the important plants. In Hittites' rock carvings and hieroglyphics grape is highly mentioned. Wine is also used in the daily life and spiritual ceremonies. In the ancient remains of Phrygia region, Roman and Greek coins, sculptures, ceramics and buildings grape figures were widely used. It was the symbol of abundance and plenitude. Like the god of the grapes Dionysos, the protector god of the vineyards Zeus Ampelikos and the god of fortune Tykhe; lots of god were illustrated with grape figures. Also Assyrians, Ottomans and Seljuks widely used grape figures to decorate the tiles, buildings and palaces.

The aim of this study was to examine the importance of the grape that cultivated and used widely all over the world in Anatolian Civilizations.

Keywords: *Vitis vinifera*, Grape, Anatolia, Hittites, Phrygians

Giriş

Asma (*Vitis vinifera* L.), ılıman kuşak bitkisi olup dünya üzerinde 30°-40° kuzey ve güney enlemleri arasında yetişir. Milyonlarca yıl önceye kadar inen köklü bir geçmişe ve büyük bir form zenginliğine sahiptir. Bitkinin dünyanın birçok yöresinde aynı dönemde bulunduğu kanıtlanmıştır. Bulunan en eski örnekler; yaklaşık 140 milyon yaşındaki herba ve yaprak fosilleri ile çok iyi korunmuş durumdaki tohumlardır. Tarih öncesi ilk insan yaşamının başladığı kabul edilen dönemden kalma çekirdekler, insanoğlunun bitkiyi çabuk tanıdığını göstermektedir. İsveç Gölü yakınlarında ve Mısır piramitlerinde bulunan üzüm çekirdekleri günümüzde kültüre alınmış türlerin çekirdekleri ile büyük benzerlik göstermektedir.

Yabani olan bitkinin; meyvelerinin taze veya kuru olarak tüketilmesi, şarap yapımında kullanılması nedeniyle M.Ö. 6000'den sonra kültüre alındığı tahmin edilmektedir. Yapılan araştırmalar çekirdek kalıntılarının, alkollü içki yapımı sonucu sıkma artığı olarak toplu halde bulunduğunu kanıtlamaktadır. Radyokarbon tekniği ile yaşları belirlenen toplu haldeki çekirdekler; şarabın günümüzden 10.000 yıl önce bilindiği ve imal edildiğini göstermektedir.¹

M.Ö. 2400'lerden kalan Mısır hiyerogliflerinde üzüm yetiştiriciliği ve şarap yapımı tasvir edilmektedir. Şarabın tedavi değeri de uzun zamandır bilinmektedir. Hipokrat, Plinus, Galen, şarabı birçok hastalığın tedavisinde kullanmışlardır. Bitkinin farklı kısımları halk tababetinde farklı amaçlarla

¹ Ağaoğlu, Sabit, *Bilimsel ve Uygulamalı Bağcılık (Cilt I, Asma Biyolojisi)*, Rekmay Ltd., Ankara 1999, s.1.

kullanılmıştır. Eski Mısırlılar, Hipokrat, Teofrast, Dioskorides, Plinus ve Galen bitkinin tıbbi özelliklerini anlatmışlardır.²

Anadolu'da asmanın tarihçesi incelendiğinde, kayıtlı bilgilerin Anadolu'da medeniyet ile başladığı görülmektedir. Şarabın tarihi daha eski olmasına rağmen şarap kültürünün başlangıcının Hititler zamanında olduğu düşünülür. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen Hititler'den kalma M.Ö. 3000'lere ait som altından yapılmış şarap sürahisi ve ayaklı şarap kadehi, bulunmuş en eski şarap kabıdır (Resim 1). Kültepe'de bulunan M.Ö. 1750'den kalma Koçbaşı şeklindeki içki kapları ise kutsal törenlerde şarap sunumunda kullanılmıştır.

M.Ö. 3000 yıllarında Anadolu'da ilk kez organize devlet kuran Hititler'in başkenti Boğazköy (Hattuşa) Çorum'a 82 km uzaklıktadır. Hititlerden günümüze kalan eserlerin çoğunda asma, üzüm ve şarap resmedilmiştir.³ Kültepe Kaniş kazılarında bulunan ve günümüzde Kayseri Müzesi'nde sergilenen M.Ö. 1945-1835'den kalma üzüm salkımı biçimli törensel kap bunlardan biridir. Gövdenin üzeri üzüm tanelerini andıran kabartılarla bezelidir, uzun sepet kulpludur. Karahöyük'te bulunan ve M.Ö. 1750'lerden kaldığı düşünülen üzüm biçimli kandil ise günümüzde Konya Müzesi'nde sergilenmektedir.⁴

Hitit metinlerinde de asmaya sıkça rastlanmaktadır. Boğazköy metinlerinde (GIŞ)GEŠTIN ya da GEŠTIN şarap anlamı yanı sıra üzüm ve asma anlamlarında kullanılmıştır. Asma anlamına gelen Hititçe söz tuwarsa'dır. (GIŞ)GEŠTIN HÁD.DU.A ise kuru üzümdür. Şarap ise wiyana'dır. Etimolojik açıdan Hint-Avrupa dillerindeki karşılığı wine, wein, vin, vinum gibi kelimelerin bu kökten geldiği sanılmaktadır. Hitit şaraplarının Asurlu tacirlerin yardımı ile Mezopotamya Bölgesi'ne geçtiği de bilinmektedir. Mısırlıların da şarap yapımını Hititlerden öğrendiği düşünülmektedir.⁵

Kanun paragraflarına göre Hititlerde bağcılık ekonominin temel kaynaklarından biridir. Metinlerde bağların çitlerle korunduğu; bağda bulunan asmanın çalınması, yakılması, zarara uğraması halinde ağır para cezalarının verilmesi, bağların diğer arazi parçalardan daha değerli oluşu anlatılmaktadır. Ancak asmanın yetiştirilmesi hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca dua ve ayin metinlerinde de asmadan bahsedilmesi;

² Bombardelli, E., Morazzoni, P., "Vitis vinifera L." *Fitoterapia*, Sayı 66 (4), 1995, s. 291-317.

³ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınevi, İstanbul 1995, s.142,153.

⁴ Alp, Sedat, *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2005, s. 43,44.

⁵ Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'nun Florası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s. 68.

asmanın, üzümün ve şarabın kulte ve günlük hayatta büyük yer işgal ettiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca asma cenaze törenlerinde büyük rol oynamaktadır.

Hitiler'de tanrılara kutsal şarap sunumu birçok freskte konu edilmiştir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Hitit kent duvar kabartmalarından birinde Kral Sulumeli'nin Gök Tanrısına kutsal şarap sunuşu anlatılmaktadır. Bir diğerinde ise kral ve kraliçenin Savaş tanrısına kutsal şarap ve kurban sunuşu tasvir edilmektedir. (M.Ö. 850-800) Tanrılar için şarabın yanı sıra yaş ve kuru üzüm de muhtemelen kurban meyvesi olarak kullanılmaktadır.⁶

Ön Hititler tarafından kurulan ve merkezi Konya Ereğli'nin 4 km güneyindeki Aydıncık (İvriz) Köyünde bulunan Tuvana Krallığı'ndan (M.Ö. 1200-742) günümüze kalan en önemli eser Kral Warpalawas'a ait İvriz Kaya Kabartması'dır (Resim 2). M. Ö. 8. yüzyılda Kral Warpalawas tarafından yaptırılan eserde Kral Warpalawas'a Baş Tanrı Tarhundas tarafından bereket simgesi olan üzüm salkımı ve buğday başağı verilmesi tasvir edilmektedir. Tarhundas bereket ve barış tanrısıdır. Kabartmada figürlerin arka kısmındaki Hitit hiyeroglif yazısında; "Ben hâkim ve kahraman Tuvana Kralı Warpalawas. Sarayda bir prensken, bu asmaları diktim. Tarhundas onlara bereket ve bolluk versin" deniliyor.⁷

MÖ. 800 yıllarında Orta Anadolu'da kurulan Frig Devleti Kralı Midas'ın Ankara'nın kurucusu olduğu, Anküra denen gemi çapasını ilk bulan kişi olarak kente de bu adı verdiği ya da Farsça'da üzüm anlamına gelen Engürü adının kullanıldığı ve değişerek Ankara adına ulaşıldığı tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Ankara ve çevresi tarih boyunca üzüm yetiştirilen en önemli bölgelerden biri olduğundan; Engürü adı sıkça kullanılmıştır.

M.Ö. 7. yüzyılda Batı Anadolu'da Gediz ve Menderes Irmakları arasındaki bölgede devlet kuran Frigler ve Lidyalılar'da en önemli tanrılar doğa tanrıları Kybele, Artemis ve Dionysos'du. Dionysos ormanlarda vahşi hayvanlarla yaşadığına inanılan şarap, bitki ve tarım tanrısıydı (Resim 3). Dionysos'a inanan halk doğanın sırlarına ermek ve tanrısallaşmak için ayinlerde şarap içer ve sarhoş olurdu.

Anadolu'da bağıcılığın birçok yörede yapıldığı bilinmektedir. Van'da Urartular'dan (M.Ö. 900-600) kalan Menua (Semiramis, Şamram) sulama kanalı ve çevresindeki asma bahçeleri eski belgelerde çokça anlatılmıştır. Van Kadembastı'da bulunan Kral Menua Kanalı'nın destek duvarlarında 5

⁶ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Uygarlıkları*, Tubitak Yayınları, Ankara 1998, s.17-19.

⁷ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 147-148.

yazıttan birinde şu ifade dikkat çekmektedir: "Bu bağ, Menua'nın kızı Tariria'nındır. Adı "TARÎRÎA BAĞIDIR". 17. y.y.'da Van Kalesi'ni ziyaret eden ünlü Türk Seyyahı Evliya Çelebi, kalenin tüm pencerelerinin yemyeşil bağ ve bahçelere baktığı, bu bağ ve bahçelerin uçsuz bucaksız ve herkesi etkileyecek kadar güzel olduğunu seyahatnamesinde belirtmiştir.

Van'da bulunan diğer bir tarihi eser ise Van'a 55 km uzaklıktaki adada bulunan eşsiz Akdamar Kilisesi'dir. Kilise Vaspurakan Hanedanlığı'ndan Kral I. Gakik tarafından Mimar Keşiş Manuel'e yaptırılmıştır (M.S. 915–921). Yapının dışındaki taş kabartmalarda İncil ve Tevrat'tan alınan dini konuların yanı sıra, dünyevi konular, saray hayatı, av sahneleri, insan ve hayvan figürleri tasvir edilmiştir. Zengin hayvan desenleri, asma sarmaşıkları ve üzüm salkımları gibi figürler tasvirleri süslemede kullanılmıştır.

Anadolu medeniyetlerinin Yunan medeniyetini etkilediği bilim adamları tarafından kanıtlanmıştır. Yunan medeniyetindeki Dionysos inancının kaynağı muhtemelen İvriz kabartmasında gördüğümüz elinde üzüm salkımı tutan tanrıdır. Hititler'den Lidyalılar'a geçen inançlar daha sonra Girit'e ve oradan da Yunan medeniyetine geçmiştir. Yunanistan'da Zeus'un oğlu Dionysos, önceleri umumiyetle tabiat mahsullerinin ve sonraları üzüm bağlarının koruyucusu ve şarabın mucidi sayılmıştı. Dionysos'un ve bağ bozumu eğlencelerinin de Yunanistan'a Anadolu'dan geldiği eski tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Romalılar ise Dionysos'u da Bacchus olarak kendi kültürüne uyarlamıştır. Zamanla Bacchus şarap tanrısından ilahi bir kurtarıcıya dönüşmüştür. Anadolu'da yayılan Hıristiyanlık, Bacchus toplumunu ve sembollerini hemen sahiplenmiştir. Hz. İsa'nın kendini asma, kanını da şarap olarak tasvir etmesi nedeniyle asma figürü sıkça kullanılmıştır. Böylece şarap Hıristiyan kültürü ve ayinlerinin ayrılmaz kutsal parçası haline gelmiştir.⁸

Yunan medeniyetinde birçok tanrı üzüm ve asma ile resmedilmiştir. Düzce Konuralp kasabasında bulunan ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen iyi şans ve kader tanrıçası Tykhe⁹ heykeli de bunlardan biridir. Tanrıça elindeki tepside birçok meyve yanında üzüm ve asma yaprakları taşımaktadır.

Anadolu'da Frigya Bölgesi'nde Roma Dönemi'nden kalan, (M.S. 200–300) halkın tanrılara memnuniyetini sunmak, dileklerini iletmek için yaptıkları adak stellerinde yerel tanrılar resmedilmiştir. Üzüm bağlarını

⁸ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Uygarlıkları*, s. 187.

⁹ Fink, Gerhard, *Antik Yunan Mitolojide Kim Kimdir*, Çev: Ümit Öztürk, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1996, s. 323.

koruyan Zeus Ampelikos ve Zeus Ampeleitos bunlardandır. Sağlık için çeşitli organlar, bolluk için ziraatte kullanılan araç ve gereçler, öküzler, çobanlar, bereketi simgeleyen asma kullanılmıştır.

Arkaik, Klasik ve Helenistik Dönemden kalma birçok sikkede üzüm ve asma yaprağı figürü kullanılmıştır. Sikkelerin ön yüzünde paranın basıldığı kent simgesi olarak kentin kutsadığı tanrı, mitolojide geçen bir figür ya da doğal zenginliği gösteren yöresel bir ürün yer alıyordu. Arka yüzde ise tanrıyı simgeleyen bir atribüs bulunuyordu. Örneğin; ön yüzünde Dionysos bulunan paraların arka yüzlerinde üzüm salkımı, asma yaprağı ya da kantharos bulunuyordu. Karia, Tenedos ve Soloi sikkeleri üzüm figürlü sikkelere örnek olarak verilebilir (Resim 4).¹⁰

Bizans döneminde şarap ve üzümün sosyal hayatta büyük yer tuttuğu bilinmektedir. Birçok heykelde krallar ellerindeki üzüm salkımları ile tasvir edilmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzesinde sergilenen M.S. 5–6. yüzyıldan kalma Bizans Dönemi mermer bir sütun tamburunda da asma yaprakları ve dalları süsleme olarak kullanılmıştır.

Amasya Müzesi'nde bulunan Gümüşhacıköy İlçesi'nden Gümüş Beldesi'ndeki bir manastıra ait olan Bizans Dönemi kapı kanadı üzerinde kabartma tekniğiyle yapılmış, bereketi simgeleyen asma dallarının birbirine dolanarak oluşturduğu dairelerin içerisi asma yaprağı ve iri taneli üzüm salkımı ile süslenmiştir. Müzede ayrıca Helenistik Çağa ait (M. Ö. 330) üzerinde üzüm salkımı ve asma yaprağı motifi ile kabartma olarak bezenmiş toprak kaplar bulunmaktadır. Müzenin açık hava teşhir kısmında ise Roma Dönemine ait mermer ve kireç taşından yapılmış asma dalı bezeli lahitler bulunmaktadır.

Anadolu kültüründe asma ve üzümün önemi birçok tarihi kalıntıda da kendini göstermektedir. Anadolu'nun en eski camisi olan Diyarbakır Ulu Cami 639 yılında Müslüman Araplar tarafından şehrin merkezindeki Martoma Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Cami'nin süslemelerinde kullanılan asma yaprakları ve üzüm salkımları dikkat çekicidir.

Nevşehir; Anadolu'da yüzyıllardır bağcılık yapılan önemli merkezlerden biridir. Doğu Roma İmparatorluğu zamanında mezhep çatışmalarından kaçan birçok Hıristiyan Kapadokya'ya sığınmıştır. Kapadokya çevresindeki kiliselerden biri de Ortahisar kasabasındaki Üzümlü Kilise'dir. Kilise duvarlarında birçok ikona vardır ve tavan zengin bir

¹⁰ Tekin, Oğuz, *Antik Nüvizmatik ve Anadolu* (Arkaik ve Klasik Çağlar), Kanaat Matbaası, İstanbul 1997, s. 113.

bezeme ile dekore edilmiştir. Portakal rengi zemin üzerine daire ve dikdörtgenden oluşan haç motifi, etrafında üzüm salkımları ve geometrik motifler resmedilmiştir.¹¹

Asma ve üzüm figürleri farklı medeniyetler zamanında çeşme başları ve mezar taşlarında da sıkça kullanılmıştır. Ayrıca asma figürü dış cephe süslemelerinde taş işçiliğinin vazgeçilmez desenlerindedir.¹²

Selçuklu ve Osmanlı Döneminde cami ve sarayların duvar çinilerinde asmanın ve üzümün kullanıldığı görülmektedir (Resim 5). Bu çinilerin bir kısmı yurtdışına kaçırılmıştır, çeşitli müzelerde sergilenmektedir. Pergamon (Berlin) ve Bernaki (Atina) Müzesinde sergilenen birkaç örnek görülmektedir.¹³

Yapılan çalışma; ülkemizde önemli bir kültür bitkisi olan asmanın Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip olduğu, kültürü yapılarak yetiştirildiği ve Anadolu kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

¹¹ Gülyaz, Murat, *Doğanın Mucizesi Kapadokya*, Ajansmat Matbaacılık A.Ş., Ankara 1997, s. 74,75.

¹² Mutlu, Belkis, *Batu Sanatında Biçimlenme ve Doğu Akdeniz*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1977, s. 89.

¹³ Önder, Mehmet, *Yurt Dışı Müzelerinde Türk Eserleri*, Gaye Matbaacılık, Ankara 1989, s. 57.

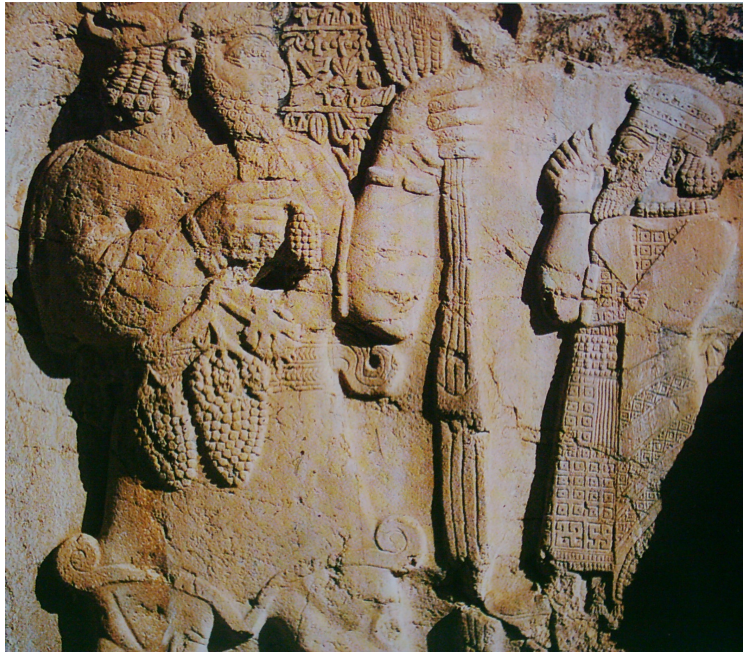
Kaynakça:

- AĞAOĞLU, Sabit, *Bilimsel ve Uygulamalı Bağcılık (Cilt I, Asma Biyolojisi)*, Rekmay Ltd., Ankara 1999.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınevi, İstanbul 1989.
- , Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.
- ALP, Sedat, *Hitit Güneşi*, Tubitak Yayınları, Ankara 2005.
- BOMBARDELLİ, E., Morazzoni, P, “*Vitis vinifera L.*” *Fitoterapia*, Sayı 66 (4), 1995, s. 291-317.
- ERTEM, Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'nun Florası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.
- FİNK, Gerhard, *Antik Yunan Mitolojide Kim Kimdir*, Çev: Ümit Öztürk, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1996.
- GÜLYAZ, Murat, *Doğanın Mucizesi Kapadokya*, Ajansmat Matbaacılık A.Ş., Ankara 1997.
- MUTLU, Belkıs, *Batı Sanatında Biçimlenme ve Doğu Akdeniz*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1977.
- ÖNDER, Mehmet, *Yurt Dışı Müzelerinde Türk Eserleri*, Gaye Matbaacılık, Ankara 1989.
- TEKİN, Oğuz, *Antik Nüvizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1997.

RESİMLER

Resim 1: Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Hititler (M.Ö. 3000) som altından yapılmış şarap sürahisi ve ayaklı şarap kadehi

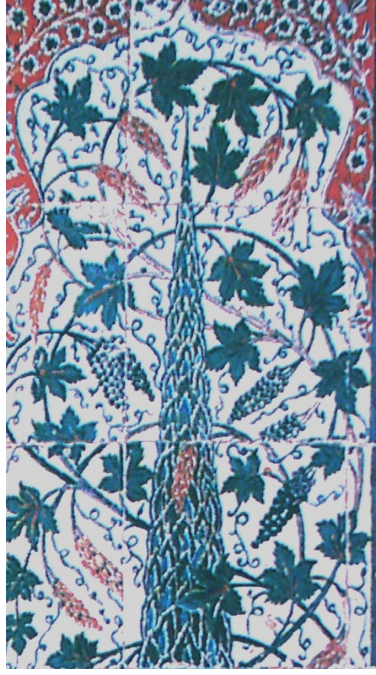
Resim 2: Konya, Ereğli Aydınkent (İvriz)- Ön Hititler (M.Ö. 1200-742), Kral Warpalavas'a ait İvriz Kaya Kabartması

Resim 3: Bir toprak kapt a asma, üzüm ve Dionysos tasviri

Resim 4: Üzüm salkımlı sikke

Resim 5: Osmanlı döneminden kalma bir cami duvarında asma yaprakları ve üzüm

